Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

IDG‘OM NAZARIYASI (نظرية الإدغام): ARAB TILI SARFIDA HARFLARNING QO‘SHILISH HODISASINING FONETIK-MORFOLOGIK TAHLILI

Rashidova Umida Mirabitovna
Alfraganus universiteti talabasi

Raximjanov Masrur Nugmanovich
Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD
https://doi.org/10.5281/zenodo.21471928

Annotatsiya: Mazkur maqola arab tili sarf va tajvid ilmlarining kesishgan nuqtasida turuvchi muhim fonetik-morfologik hodisa — idg‘om (الإدغام) nazariyasini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Maqolada idg‘om tushunchasining ta’rifi, uning yuzaga kelish shartlari, idg‘om sag‘ir va idg‘om kabir turlari, muzaaf fe’llardagi idg‘om jarayonining o‘ziga xosligi hamda idg‘omning bekor bo‘lishi (fakk al-idg‘ām) holatlari izchil yoritilgan. Tadqiqotda tavsifiy va komponent tahlil metodlaridan foydalanilgan.
Kalit so‘zlar: idg‘om, الإدغام, muzaaf fe’l, fakk al-idg‘ām, idg‘om sag‘ir, idg‘om kabir, arab tili sarfi, fonetik hodisa

KIRISH. Arab tili sarf ilmida so‘z tarkibidagi ikki bir xil yoki bir-biriga yaqin harfning bir-biriga qo‘shilib, bitta kuchaytirilgan (tashdidli) harfga aylanishi hodisasi "idg‘om" (الإدغام) nomi bilan yuritiladi. Bu hodisa nafaqat sof fonetik, balki morfologik jihatdan ham katta ahamiyatga ega, chunki u ko‘plab fe’l va ismlarning tasrif jarayonida muntazam ravishda yuz beradi va so‘zning yozilishi hamda talaffuziga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, idg‘om hodisasi arab tilida, xususan muzaaf fe’llar (o‘zagining ikkinchi va uchinchi harfi bir xil bo‘lgan fe’llar) tasrifida markaziy o‘rin tutadi. Bu hodisani to‘g‘ri tushunmasdan turib مَدَّ، رَدَّ، أَحَبَّ kabi juda keng tarqalgan fe’llarning to‘g‘ri tasrif shakllarini hosil qilib bo‘lmaydi, bu esa mavzuning amaliy til ko‘nikmalari uchun zarurligini ko‘rsatadi.

Maqolaning maqsadi — idg‘om nazariyasining asosiy tushunchalarini, uning turlarini hamda amal qilish va bekor bo‘lish shartlarini tizimli tarzda yoritishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: 1) idg‘om tushunchasi va uning yuzaga kelish shartlarini ko‘rsatish; 2) idg‘om sag‘ir va kabir turlarini tahlil qilish; 3) muzaaf fe’llardagi idg‘om jarayonini yoritish; 4) fakk al-idg‘ām (idg‘omning bekor bo‘lishi) holatlarini ko‘rsatish. Tadqiqotda tavsifiy va komponent tahlil metodlaridan foydalanildi.

Idg‘om tushunchasi va yuzaga kelish shartlari. Idg‘om — lug‘aviy jihatdan "kiritish, singdirish" ma’nosini anglatadi. Sarf-tajvid istilohida esa idg‘om — bu ikkita bir xil yoki artikulyatsion jihatdan bir-biriga juda yaqin harfning ketma-ket kelishi natijasida, birinchi harf o‘z sifatini ikkinchisiga "berib", ular bitta tashdidli (ikkilantirilgan) harfga aylanishi hodisasidir. Masalan, رَدَدَ (asl shakl, qaytardi) so‘zida ikki د harfi ketma-ket kelgani sababli, ular idg‘om orqali bitta تashdidli د ga aylanadi: رَدَّ.

Idg‘om yuzaga kelishi uchun bir necha shart bajarilishi kerak. Birinchidan, ikki harf bir xil (mutamāthilayn) yoki juda yaqin talaffuzli (mutaqāribayn) bo‘lishi kerak. Ikkinchidan, birinchi harf sokin (harakatsiz), ikkinchisi esa harakatli bo‘lishi kerak — agar ikkalasi ham harakatli bo‘lsa yoki ikkalasi ham sokin bo‘lsa, idg‘om odatiy shartlarda yuz bermaydi. Uchinchidan, bu ikki harf orasida boshqa hech qanday harf bo‘lmasligi, ya’ni ular bevosita bir-biriga qo‘shni bo‘lishi kerak.

Idg‘omning fonetik mantiqi shundaki, u tilning ikki bir xil yoki yaqin tovushni ketma-ket ajratib talaffuz qilishdagi ortiqcha kuch sarfini kamaytirishga xizmat qiladi — bu til iqtisodi (economy of articulation) deb ataluvchi umumiy tilshunoslik tamoyilining arab tilidagi aniq namunasidir.

Idg‘om sag‘ir va idg‘om kabir turlari. Idg‘om ikki asosiy turga bo‘linadi. Birinchisi — idg‘om sag‘ir (الإدغام الصغير), bunda birinchi harf sokin, ikkinchisi harakatli bo‘ladi — bu eng keng tarqalgan va "standart" idg‘om turi hisoblanadi. Yuqorida keltirilgan رَدَّ → رَدَدَ misoli aynan shu turga kiradi, chunki asl shaklda birinchi د sokin (radda o‘zagida ikkinchi harf ustida sukun bo‘lgan holatda), ikkinchi د esa harakatli bo‘lgan.

Ikkinchisi — idg‘om kabir (الإدغام الكبير), bunda ikkala harf ham dastlab harakatli bo‘ladi, biroq ular baribir idg‘om qilinadi — bu tur asosan qiroat ilmida, xususan ba’zi qiroat rivoyatlarida (masalan Abu ‘Amr al-Basriyning qiroatida) uchraydi va u sof morfologik emas, balki ko‘proq uslubiy-qiroaviy hodisa hisoblanadi. Idg‘om kabirda odatda ikkinchi harakatli harfning o‘zi birinchisiga singdirib yuborilib, uning harakati keyingi harfga o‘tkaziladi yoki butunlay tushiriladi.

Sarf ilmi nuqtai nazaridan asosiy e’tibor idg‘om sag‘irga qaratiladi, chunki aynan shu tur fe’l va ism tasrifida muntazam va qonuniy ravishda qo‘llaniladi. Idg‘om kabir esa ko‘proq qiroat ilmining maxsus mavzusi hisoblanib, u standart yozma-adabiy tilda deyarli qo‘llanilmaydi.

Muzaaf fe’llardagi idg‘om jarayoni. Idg‘om hodisasining eng muhim va keng qo‘llaniladigan sohasi — muzaaf (المضعّف) fe’llar, ya’ni o‘zagining ikkinchi va uchinchi harfi bir xil bo‘lgan fe’llar tasrifidir. Bunday fe’llarning asl (idg‘omsiz) shakli, masalan مَدَدَ (cho‘zdi), amaliyotda deyarli hech qachon qo‘llanilmaydi — o‘rniga har doim idg‘om qilingan شakl, ya’ni مَدَّ ishlatiladi, chunki mozi fe’lning uchinchi shaxs birlik shaklida ikkinchi va uchinchi harf orasidagi shart (birinchisi sokin, ikkinchisi harakatli) doimo bajariladi.

Biroq muzaaf fe’llarning barcha tasrif shakllarida ham idg‘om saqlanib qolavermaydi. Agar fe’lga fe’l shaxsini bildiruvchi harakatli qo‘shimcha (masalan mutakallim ت — men) qo‘shilsa, bu holda ikkinchi va uchinchi o‘zak harflari orasiga ushbu qo‘shimchaning o‘zi "kirib qolmaydi", biroq fe’lning oxirgi harfi endi harakatli bo‘lib qolmasligi (chunki tasrif qo‘shimchasi o‘zi harakatga ega) sababli, ba’zi shaxs-son shakllarida idg‘om bekor bo‘lib, fe’l o‘zining asl, ajratilgan uch harfli shakliga qaytadi: رَدَدْتُ (men qaytardim) — bu yerda ikki د harfi orasida سُكُون (sukunli birinchi د, keyin harakatli emas, balki tasrif ت qo‘shimchasi kelgani uchun) sharti buzilgani sababli, fe’l idg‘omsiz shaklga qaytgan.

Bu hodisa — idg‘omning ma’lum shart-sharoit doirasida qonuniy va majburiy, boshqa sharoitlarda esa mumkin emasligi — arab tili sarfining o‘ziga xos "shartli" fonetik-morfologik tabiatini yaqqol namoyon etadi va talabalardan har bir tasrif shaklida idg‘om shartining bajarilish-bajarilmasligini alohida tekshirishni talab qiladi.

Fakk al-idg‘ām: Idg‘omning bekor bo‘lish holatlari. Fakk al-idg‘ām (فكّ الإدغام) — bu idg‘om qilingan ikki harfning qayta ajratilishi, ya’ni tashdidli holatdan asl ikki harfli holatga qaytarilishi hodisasidir. Yuqorida ko‘rsatilganidek, bu hodisa eng ko‘p muzaaf fe’llarning mutakallim (men) va mukhotab (sen) shaxslarida yuz beradi, chunki bu shaxslarda fe’lga qo‘shiladigan zamir-qo‘shimcha harakatli bo‘lib, u idg‘om shartini (ikkinchi harfning harakatli, birinchisining sokin bo‘lishi doimiyligini) buzadi.

Fakk al-idg‘ām, umumiy qoida sifatida, majburiy hisoblanadi — ya’ni رَدَدْتُ o‘rniga رَدَّتُ deyish grammatik jihatdan noto‘g‘ri hisoblanadi. Biroq amr (buyruq) shaklida ba’zi holatlarda ikkala variant — idg‘omli va idg‘omsiz — ham ruxsat etilishi mumkin, xususan agar amr fe’li mustaqil holda (mafulsiz) kelsa: رُدَّ! yoki اُرْدُدْ! (qaytar!) — bu ikkala shakl ham klassik nahv manbalarida qayd etilgan, garchi birinchisi (idg‘omli) zamonaviy adabiy tilda ko‘proq afzal ko‘rilsa ham.

Bu qoidalarning amaliy ahamiyati shundaki, arab tilini o‘rganuvchi muzaaf fe’llarni tasrif qilishda har bir shaxs-son shakli uchun alohida diqqat bilan tekshirishi kerak — chunki bir xil fe’lning turli shaxslardagi shakllari (masalan رَدَّ va رَدَدْتُ) tashqi ko‘rinishidan ancha farq qiladi, garchi ular bir xil o‘zakdan kelib chiqqan bo‘lsa ham. Bu hodisani chuqur bilmaslik ko‘pincha talabalar orasida keng tarqalgan tasrif xatolariga sabab bo‘ladi.

Idg‘omning boshqa so‘z turkumlaridagi qo‘llanishi. Idg‘om hodisasi faqat fe’llar bilan cheklanib qolmaydi — u ismlar tasrifida, xususan jam’ (ko‘plik) yasashda ham muhim rol o‘ynaydi. Masalan, حَبَّة

(don, dona) so‘zining tarkibida ikki ب harfi idg‘om qilingan bo‘lib, uning asl shakli حَبَبَة ga borib taqaladi, garchi bu shakl ismlarda fe’llardagidek shaffof tasrif jarayoni orqali kuzatilmasa ham. Xuddi shunday, ko‘plab sifatlar va ism foil-maf’ullar ham muzaaf o‘zaklardan yasalganda idg‘om qoidasiga bo‘ysunadi: مُمْتَدٌّ (cho‘zilgan, davom etayotgan) so‘zi imtadda fe’lidan yasalgan bo‘lib, unda ham idg‘om saqlanib qolgan.

Bundan tashqari, idg‘om hodisasi ikki alohida so‘z orasida ham, ayniqsa tez va uzluksiz nutqda (waṣl holatida), yuz berishi mumkin — bu holat ko‘proq tajvid ilmida batafsil o‘rganiladi, chunki Qur’on qiroatida so‘zlar orasidagi idg‘om qoidalari (masalan نُون sokin yoki tanvinning keyingi harfga qo‘shilishi) alohida va juda aniq qoidalarga bo‘ysunadi. Bu esa idg‘om nazariyasining nafaqat sarf, balki tajvid ilmi uchun ham umumiy metodologik asos bo‘lib xizmat qilishini ko‘rsatadi.

XULOSA

O‘tkazilgan tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, idg‘om — ikki bir xil yoki yaqin harfning bitta tashdidli harfga qo‘shilishi hodisasi bo‘lib, u ma’lum fonetik shartlar (birinchi harfning sokin, ikkinchisining harakatli bo‘lishi, ular orasida boshqa harf bo‘lmasligi) bajarilgandagina yuzaga keladi.

Ikkinchidan, idg‘om sag‘ir (sof morfologik, muntazam) va idg‘om kabir (qiroaviy-uslubiy) kabi ikki asosiy turga bo‘linishi hamda sarf ilmi nuqtai nazaridan asosiy e’tibor idg‘om sag‘irga qaratilishi aniqlandi.

Uchinchidan, idg‘om hodisasi muzaaf fe’llar tasrifida markaziy o‘rin tutib, ba’zi shaxs-son shakllarida (mutakallim, mukhotab) idg‘om sharti buzilishi natijasida fakk al-idg‘ām (idg‘omning bekor bo‘lishi) yuz berishi, bu esa fe’lning asl uch harfli shakliga qaytishiga olib kelishi ko‘rsatib berildi.

Xulosa qilib aytganda, idg‘om nazariyasi arab tili sarfining fonetika va morfologiya chegarasida turuvchi muhim bo‘limi bo‘lib, uni chuqur o‘rganish, xususan muzaaf fe’llarning to‘g‘ri tasrif shakllarini hosil qilish uchun, amaliy til ko‘nikmalarini shakllantirishning zaruriy sharti hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sībawayh, ‘Amr ibn ‘Uthmān. Al-Kitāb. — Al-Qāhira: Al-Khānjī, jild IV.
2. Al-Ḥamlāwī, Aḥmad. Shadhā al-‘Arf fī Fann aṣ-Ṣarf. — Al-Qāhira: Al-Maktaba al-‘Aṣriyya.
3. Al-Ghalāyīnī, Muṣṭafā. Jāmi‘ ad-Durūs al-‘Arabiyya. — Bayrūt: Al-Maktaba al-‘Aṣriyya, jild I.
4. Ḥasan, ‘Abbās. An-Naḥw al-Wāfī. — Al-Qāhira: Dār al-Ma‘ārif, jild IV.
5. Grande B.M. Kurs arabskoy grammatiki v sravnitelno-istoricheskom osveshchenii. — Moskva: Vostochnaya literatura, 2001.
6. Yushmanov N.V. Grammatika literaturnogo arabskogo yazyka. — Moskva: Nauka, 1985.
7. Xayrullayev M. Arab tili grammatikasi (morfologiya va sintaksis). — Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2010.